

Presència jueva a l'Espluga de Francolí durant l'Edat Mitjana i la seva recreació actual

Antoni Carreras Casanovas

*antonio.carreras@urv.cat

Resum

La presència jueva a l'Espluga de Francolí es remunta a la segona meitat del segle XII i es constata una petita comunitat durant el segle XIV. La vida i costums d'aquesta comunitat es poden veure a través d'una Ruta medieval pel nucli antic de la vila gràcies de l'ús de les noves tecnologies.

Resumen

La presencia hebrea en l'Espluga de Francolí se remonta a finales de la segunda mitad del siglo XII i se manifiesta en una minúscula comunidad durante el siglo XIV. La vida y costumbres de esta comunidad pueden visionarse a través de una Ruta medieval por el núcleo antiguo de la villa, mediante el uso de nuevas tecnologías.

Abstract

The Jewish presence in Espluga de Francolí goes back to the second half of the twelfth century and it becomes a small community during the fourteenth century. The life of this community can be seen through a Medieval route through the old quarter of the city through the use of new technologies.

Paraules clau: miqvè, mezuzà, templers, hospitalers, realitat virtual, l'Espluga de Francolí.

Antoni Carreras Casanovas, nascut a l'Espluga de Francolí l'any 1954, Doctor en Història, Advocat i professor de la Facultat de Ciències Jurídiques de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

Presència jueva a l'Espluga de Francolí durant l'Edat Mitjana i la seva recreació actual

Antoni Carreras Casanovas

La comunitat jueva de l'Espluga

La presència jueva a l'Espluga de Francolí (Conca de Barberà), està documentada ja a la segona meitat del segle XII. Vers el 1186 es té notícia d'una conversa jueva que vivia a Montblanc, originària de l'Espluga, on tenia família i béns, i que també estigué relacionada amb el Nonestir de Poblet. Es tracta d'Astruga, casada amb Donat de Montblanc. Astruga tenia una germana a l'Espluga «*Vives femina*», mare d'un noi anomenat Ferrer. El nom de Vives, per bé que no és específicament jueu, no és infreqüent entre els jueus catalans. Astruga féu a tots dos, el 1196, un llegat de terres, vinyes, cases i horts a l'Espluga, que li venien dels seus pares. Sembla evident, doncs, que Vives i Astruga eren filles de l'Espluga¹. Per tant, a la vila hi devia haver una petita comunitat jueva com resta palès. Durant el segle XIII, apareixen en la documentació espluguina cognoms com Affita o Eliació que denoten la presència de jueus a la vila².

Com és sabut, la màxima expansió de jueus a Catalunya fou entre els anys 1330 i 1348; en aquests anys moltes de les viles i ciutats del principat tenien població jueva. Tanmateix, la Pesta Negra de 1348 i les transformacions socials que se'n derivaren portaren els jueus a abandonar les poblacions més petites, en un clar moviment de concentració vers els nuclis urbans amb més densitat per viure en calls reclosos.

Per tant, és presumible pensar que en els anys d'esplendor de les comunitats jueves arreu de Catalunya, també degueren proliferar a l'Espluga entre els anys 1330 i 1348. El fogatjament de 1358 registra sis focs de jueus a l'Espluga Jussana i quatre focs a l'Espluga Sobirana³, és a dir, que hi havia una població d'una cinquantena de jueus entre les dues viles. És possible que aquest nombre es veiés incrementat en el període de prosperitat de les comunitats jueves a Catalunya. Però segurament tampoc foren aliens a la fràgil convivència amb la població cristiana de la vila a causa de la pesta del 1348 i que els culpava de l'autoria i propagació d'aquell flagel, seguint la difamació que corria en altres pobles. Aquests avalots succeïren al call de Montblanc, i és presumible que també hi hagués aldarulls d'aquesta mena a l'Espluga, malgrat que no estiguin documentats.

En aquesta època vivien a l'Espluga les deu famílies jueves que hem dit, de les quals, fins i tot, en sabem els noms. El 1358 vivien a la vila jussana les famílies de Bonjuha, Salamó, Mossé, Abraham Bendit, Abraham Caro i Samuel Issach. I a la vila sobirana les famílies eren les de Manuel, Cahim Cacuç, na Abeyla «*juhia*» i Bono «*juehu*»⁴. No fora gens estrany que aquestes famílies estiguessin emparentades amb altres de les comunitats jueves de Montblanc, Sarral o Santa Coloma i que es guanyessin la vida fent de comerciants o altres activitats pròpies (venedors de teles, artesans, canviadors.). Fins i tot, coneixem un altre cognom espluguí que podia ser també jueu vers 1367, el mestre Guillem Daví, vitraller que realitzà els vitralls de l'església de Vallbona de les Monges⁵.

Els jueus estaven organitzats en una «aljama» (assemblea o congregació) que era l'organisme jurídic que reunia els jueus) i el «call o juevia», que era l'espai físic on estaven situades les seves cases. En els nuclis de població com l'Espluga, on la comunitat era minsa, no sembla que tinguessin una organització interna, en canvi on la comunitat

era nombrosa com Montblanc o Santa Coloma, assolien la categoria d'aljama perquè disposaven de consell, sinagogues, escorxadors i cementiris propis⁶. Per tant, la comunitat de l'Espluga devia estar congregada en un call o espai reduït, barrejada fins i tot amb les cases de cristians. Per les referències documentals trobades i les constatacions arqueològiques sabem que a l'Espluga la comunitat jueva era present en els dos nuclis de població, a l'Espluga Sobirana i a la Jussana. A l'Espluga Sobirana la documentació parla del «carrer dels Jueus» en referir-se a un carrer que estava tocant al carrer del Temple, actual carrer Capuig. A l'Espluga Jussana la comunitat jueva vivia al carrer del Ametllers i potser el carrer de l'Arc.

Les restes arqueològiques jueves

La constatació d'aquesta ubicació ens ve donada per una troballa recent en una de les cases on viuria una de les famílies jueves de l'Espluga Jussana. Al carrer dels Ametllers número 9, ha aparegut un receptacle al brancal superior dret d'una de les dovelles de la porta, que en el seu origen probablement contenia un petit pergami, «mezuzà», amb versets del Deutoronomi (11:13-21 i 6:4-9) i que començava amb la pregària «*Shemà oh Israel*» («Escolta oh! Israel»). Aquest pergami que havia d'estar escrit a mà per un Rabí, portava a la part externa la paraula «*Shadai*», un dels noms de Déu. Es posava dins una caixeta cilíndrica i s'encastava al brancal de les portes de les cases jueves. El que ha quedat amb el temps és aquest forat a la pedra, que per extensió s'anomena «mezuzà». Segons l'ortodòxia que seguia aquella família, la «mezuzà» es disposava vertical o inclinada. El cas de l'Espluga, el forat és vertical, cosa que sembla indicar que seguien les interpretacions marcades pel rabí Rashi (important comentarista del Talmut i la Torà del s. XI-XII). En

definitiva la «mezuzà» era una declaració pública d'identitat i fe jueva.

Curiosament, s'observa en aquesta «mezuzà» de l'Espluga dues perforacions laterals al forat de la pedra, banda i banda, cosa que invita a pensar que, en algun moment, es va superposar una creu per tapar la «mezuzà» i, fins i tot podria ser possible, que els jueus que vivien en aquesta casa s'haguessin convertit al cristianisme en lloc de marxar de la població en algun període convuls.

Casa del carrer dels Ametllers número 9. Brancal superior dret amb el forat de la mezuzà.

A banda d'aquesta constatació. Segurament aquesta petita comunitat jueva espluguina seguia els seus rituals i cerimònies que es deurién celebrar a les cases d'algunes de les famílies que hem esmentat. Un d'aquests rituals que també ha quedat palès a la vila és l'elaboració de productes purs («*kosher*») com el pa, elaborats directament per les mateixes famílies.

Detall de la *mezuzà* que originàriament contenia un pergamí amb versets de la Bíblia (foto Ramon Guasch i Montserrat).

Aquest és el cas dels pans àzims (pa amassat i cuït sense ferments o llevat) que havien de ser marcats amb un segell per garantir-ne la puresa. Un d'aquests segells fou trobat a l'Espluga.

Es tracta d'un segell circular de 37 mm de diàmetre, amb mànec hexagonal recte de 41 mm i nus també hexagonal, conservat al Museu de la Vida Rural de l'Espluga de Francolí. Al centre, dins d'una circumferència interior hi ha representat un ocell de perfil, amb el plomatge de les ales aixecat com per arrencar el vol i una cua voluminosa. Rodegen l'ocell quatre rams de tres branques cadascun (potser cards). Al mig, sobre l'ocell, hi ha un gran estel de sis puntes. Aquest ocell podria pertànyer a la família dels còrvids (una garsa o un corb), possiblement una garsa. Entre la cir-

cumferència interior i una altra d'exterior concèntrica, hi ha una inscripció en lletres hebraïques que reproduïx el verset de l'Èxode, XIII⁶, que es pot traduir «Durant set dies menjareu àzims en pau». Aquest text bíblic que porta gravat al·ludeix al pa que menjaven els jueus durant els dies de la Pasqua⁷. Els jueus, a l'edat mitjana (i encara avui en dia) marcaven amb un segell els pans àzims per garantir que es tractava de pa no fermentat i pur. Pel que fa a la cronologia d'aquest segell, l'estudi fet per Altisent i confirmat per Millàs Vallicrosa, el considera pertanyent al segle XIV⁸

Segell hebraic del segle XIV, trobat a l'Espluga i que servia per marcar els pans àzims o sense llevat que els jueus menjaven per Pasqua (Museu de la Vida Rural). (Foto. A. Carreras).

Sigui com sigui, la vida dels jueus de la vila, malgrat la seva organització interna i la tolerància de la població, no deuria estar exempta de dificultats en determinats moments. El gran daltabaix es produí l'estiu del 1391, quan la majoria de calls de Catalunya foren destruïts i els jueus obligats a prendre el baptisme. Malgrat no tenir notícia d'aldarulls a l'Espluga, segurament n'hi hagué. Sabem que a Montblanc es produïren avalots contra els jueus i que el mateix rei Martí manà a les autoritats que vetllessin per la seva

protecció i per la restitució dels béns confiscats⁹. Per tant, és de suposar que a l'Espluga, que no gaudien directament de la protecció reial com els de Montblanc, les ires de la població degueren caure sobre ells. Naturalment, després dels aldarulls vingueren les conversions forçades «cristians novells», i els desordres interns dins les famílies motivats per les conversions que havien de durar poc més d'un segle (1492, expulsió dels jueus)¹⁰.

Recreació a través d'un recorregut amb l'ús de noves tecnologies

Per tal de recrear aquest passat jueu de l'Espluga, s'ha habilitat en la zona on, segons les referències documentals estava situat el call jueu de l'Espluga Sobirana, una representació d'una «*micvé*» o «*miqvé*» bans de purificació en la que a través d'un impactant audiovisual es recrea un moment de la vida d'aquella comunitat que visqué durant el segle XIV a l'Espluga.

El lloc escollit va ser una de les cases existent al Capuig, en concret al carrer del Mig, on sembla haver-hi hagut les cases d'unes quatre famílies jueves. Es tracta d'una casa que va ser intervinguda arqueològicament i que ha donat uns materials i paraments del segle XII-XIII, on hi havia unes sitges farcides de materials medievals dels esmentats segles¹¹. En l'espai precedent a la casa, format per un pati descobert, es van trobar els basaments d'una altra casa del segle XIV¹².

És en aquest indret on s'ha muntat un petit centre d'interpretació dels jueus espluguins i s'ha reproduït una «*miqvé*», com exemple d'un dels seus ritual més significatius. La «*miqvé*», era un espai on l'aigua fluïa, bé per un doll natural o aigua de pluja canalitzada, per tal que l'aigua fos pura. També podia ser un riu, el mar..., sempre que l'aigua no fos estancada o vessada per la mà de l'home. Consistia en una petita piscina amb unes escales

per baixar i poder fer tres vegades l'immersió preceptiva de purificació. Les dones realitzaven aquest ritual després de la menstruació, abans de casar-se i després de tenir un fill, mentre que els homes complien amb aquest ritual cada divendres, abans de la posta del sol per purificar-se pel Sàbat, i preceptiu a la vigília del «*Erev Iom Kipur*» (Dia del Perdó) o grans celebracions¹³.

Aquest ritual s'ha reproduït amb tècniques hologràfiques de gran realisme i amb personatges extrets de les referències documentals dels jueus que visqueren a l'Espluga Sobirana vers el 1358, tot recreant el moment del bany de purificació d'una dona previ al seu casament.

Audiovisual

Aquest audiovisual forma part d'una Ruta Templera i Hospitalera que recorre els carrerons del nucli antic on el visitant pot entrar dins de cases tematitzades per veure espectaculars audiovisuals (el taller del vitraller d'esglésies Guillem Daví, l'origen i fi dels templers, en una de les torres de l'antic castell, la vida als hospitals medievals, pujada al campanar de l'església gòtica de Sant Miquel...). També es disposa de la realitat virtual a través de noves tecnologies (Ipad, Iphones, ulleres de realitat virtual) per veure l'esplendor de l'antic castell de l'Espluga o determinats indrets de la població (el mercat medieval del Capuig, l'església Vella i cementiri, espais extramurs al Museu de la Vida Rural...).

Tot plegat, una nova aposta de l'Espluga per dinamitzar el nucli antic amb un recorregut que posa en valor tots els edificis medievals i permet acostar al visitant al passat medieval de la vila a través de les noves tecnologies, quan els ordes militars templers i hospitalers eren els senyors del lloc. La ruta està pensada també per les escoles amb diversos tallers que recreen la vida al castell i l'elaboració dels vitralls dels monestirs i esglésies.

Notes

- 1.- ALTISENT, A. (1966). «Un segell hebraic trobat a l'Espluga de Francolí i els jueus i conversos de la vora de Poblet», *Scriptorium Populeti*, núm. 1, (Abadia de Poblet), p. 341. També ALTISENT, A. (1967), «Notícies socials i econòmiques de Montblanc, la Guàrdia dels Prats i la Riba, pels voltants del 1200, en els documents de Poblet», *VIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos. Montblanc 1966*, Montblanc, p. 50-52.
- 2.- CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*. Vol. III, l'Espluga de Francolí, p. 106-107.
- 3.-Vegeu PONS GURI, J. M. (1963-64), «Un fogatjament desconegut de l'any 1358", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XXX, Barcelona, p. 376 i 379.
- 4.- PONS GURÍ, J. M (1963-64), «Un fogatjament desconegut...», p. 377 i 379.
- 5.-Vegeu RODERIC, M. (1989), «Cognoms dels jueus medievals de les terres de Lleida i Osca», *Arrels*, núm. 3, (L'Espluga de Francolí), p. 89 i 117.
- 6.- Vegeu SECALL, G. (1981), «Notícia històrica de les jueries medievals de la Conca de Barberà (segles XIII-XV)», *Aplec de Treballs* 3, (Montblanc), p. 205.
- 7.- Jahvé parlà a Moisès després d'instituir la Pasqua: «Durant set dies menjareu àzims. No menjareu gens de pa fermentat. A tot arreu on viureu menjareu àzims». «Donaràs al teu fill aquesta explicació: És a causa del que Jahvé va fer per mi quan vaig sortir d'Egipte», Èxode, 12 (14-20), 13 (8).
- 8.- Vegeu ALTISENT, A., «Un segell hebraic trobat a l'Espluga de Francolí...», p. 337-340. Vegeu també CASANOVAS, J. (1998). «La comunitat jueva i la ciutat musulmana», a *L'Islam i Catalunya*, catàleg de l'exposició del mateix títol realitzada al Museu d'Història de Catalunya l'any 1998, Barcelona, p. 194.
- 9.-Vegeu SECALL, G., «Notícia històrica de les jueries medievals...», p. 219-223.
- 10.-CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*. p. 309.
- 11.-MENCHON, J. (2015): «Aportacions al coneixement de l'Espluga de Francolí en època medieval, treballs arqueològics al Capuig (2011)», *Aplec de Treballs* 33, (Montblanc), p. 55-58.
- 12.-MENCHON, J.: «Aportacions...», p. 56-60.
- 13.-FORCANO, M. (2014), *Els jueus catalans. La història que mai t'han explicat*. Barcelona, p. 146-148.

Bibliografia

- ALTISENT, A. (1966), «Un segell hebraic trobat a l'Espluga de Francolí i els jueus i conversos de la vora de Poblet», *Scriptorium Populeti*, (Abadia de Poblet) núm 1.
- ALTISENT, A. (1967), «Notícies socials i econòmiques de Montblanc, la Guàrdia dels Prats i la Riba, pels voltants del 1200, en els documents de Poblet», *VIII Assemblea Intercomarcal d'Estudiosos*. Montblanc 1966, Montblanc.
- CARRERAS, A. (2000). *Història de l'Espluga de Francolí. L'edat mitjana*. Vol. III, l'Espluga de Francolí.
- CASANOVAS, J. (1998), «La comunitat jueva i la ciutat musulmana», *L'Islam i Catalunya*, catàleg de l'exposició del mateix títol realitzada al Museu d'Història de Catalunya l'any 1998, Barcelona.
- FORCANO, M. (2014), *Els jueus catalans. La història que mai t'han explicat*. Barcelona.
- MENCHON, J. (2015): «Aportacions al coneixement de l'Espluga de Francolí en època medieval, treballs arqueològics al Capuig (2011)», *Aplec de Treballs* 33, Montblanc.
- PONS GURI, J. M. (1963-64), «Un fogatjament desconegut de l'any 1358". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, vol. XXX, Barcelona.
- RODERIC, M. (1989), «Cognoms dels jueus medievals de les terres de Lleida i Osca», *Arrels*, 3 (L'Espluga de Francolí).
- SECALL, G. (1981), «Notícia històrica de les jueries medievals de la Conca de Barberà (segles XIII-XV)», *Aplec de Treballs* 3, (Montblanc).